

A Z E R D É L Y I M A G Y A R M Ū E M L É K P O L I T I K A F E L A D A T A I

AZOK KÖZÖTT a kérdések között, amelyek a romániai magyarság szellemi életét az elmúlt két évtized alatt foglalkoztatták, nem foglalt el jelentéktelen helyet az erdélyi magyar műemlékek ügye sem. A magyarság szellemi jellemének arcúatán lényeges s jellemző vonás volt mindenkoron a történelmi hagyományok, a mult tisztelete s kivált Erdélyben, amely konzervatívizmusával a többi magyar népiség-terület között különösen kifűnt és kitűnik. A régi magyar várromokra, templomokra (a nagy katedrálisokra és a kis falusi fatemplomokra egyaránt) s a kastélyokra a köznép is szeretettel és büszkén tekintett, s a történelmi kegyeletet csak megsokszorozta a tény, hogy az emlékek java-része az Isten-tiszteletet szolgálta. A régi emlékek műbceviszont a művészelkeket lelkesítette fel s ez hatott az írók közvetítésével a sajtóra is. Ha valaki figyelemmel kísérte az elműt évtizedek erdélyi magyar sajtóját s közűleti életét, egyházi és társadalmi mozgalmait, igen gyakran találkozhatott a műemlékek megvédésének ügyével, a meggondolatlan és lelkiismeretlen emlékpusztítások elítélésével. „Mentsük meg műemlékeinket!” — ez a sztereotíp kiáltás számtalanszor hangzott már fel egyházfűk, kimagasló közűleti tényezűk, írók, művészek, újságírók ajkán.

A műemlékmentés azonban — s ezzel körülbelűl mindenki tisztában van — a szervezett munkán kívül a viszonyokhoz mért rendkívűli anyagi erűt kívánt volna, amely még egy államalkotó nép lehetőségeit is próbára tenné, nemhogy egy kisebb-ségi közűlet megfogyatkozott erűt. Az erdélyi magyar közűlet az elműt idűkben számos életfontosságű kérdés megoldására törekedett, s itt sem mindig a reműlt eredműnyvel. Másrészt azonban egészen a legutűbbi idűkig hiányzott az a szervezet, amely az erdélyi magyar műemlékek ügyét, mint egységes kérdést felkarolhatta volna. A Magyar Népközűség megalakulása azonban a magyarság egyetemes közművelűdési kérdéseinek gordozására is jogot és lehetőséget nyűjt, s ez az új szervezet életrekelése hozta szükségképen elűtérbe a műemlékek tervszerű megűvásának s is-

E cikkben használt rövidítések: MOB = a magyarországi Műemlékek Országos Bizottsága; CMI = Comisiunea Monumentelor Istorice (a történelmi emlékek bizottsága); CSMP = Comisiunea Superioară pentru Monumentele Publice (a nyilvános emlékek legfűbb bizottsága); EMMB = erdélyi magyar műemlék-bizottság.

tápolásának ügyét is. E problémakör sajátos feladatait szeretnők e rövidre fogott cikkben megvilágítani: úgy gondoljuk, hogy e szakkérdés sok oly mozzanatára mutathatunk rá, amely az ügy iránt érdeklődő művelt magyarok előtt is újsággként hathat. Előbb azonban tömör visszapillantásban ismertetjük a romániai magyar műemlékek sorsát a lepergett idők folyamán; előbb a magyar, majd a román állami élet keretében, s csak ezután írjuk rá a gyakorlati teendők körvonalazására.

A MŰEMLEKEK VÉDELME NEK ÜGYE a XIX. század elején lépett az európai köztudatba. Jóval korábban ugyan, még a XVIII. században, Itáliában a császárok Rómájának emlékeivel, az antik művészet dicső monumentumaival való foglalkozás a művészeti fejlődést is befolyásolta; az egyetemes érdeklődést azonban csak a hisztorizmus szellemtörténeti áramlata indította meg, amely a neoklasszicizmus elvirágzásakor a középkor alkotásaira terelte a figyelmet, s amelynek emlékei már Itálián kívül, az egész európai kultúrterületen fennállottak. A magyar szellemi élet érdeklődése is a reformkorban, a negyvenes években fordult először a dicső mult emlékei felé. A századok vérzivatarai hihetetlen pusztítást végeztek a régi magyar művészet emlékei között, s az általános közönynek és a tudatlanság barbarizmusának is, nap mint nap, nem egy becses emlék esett áldozatul. Mint annyi nagy s új magyar gondolatot, itt is Széchenyi Akadémiája vette először kezébe a műemlékek ügyét, amidőn 1847 február 22-én felhívást intézett minden, a nemzeti becsület érdekét szíven viselő magyarhoz, hogy szegjék ulját a régi emlékeket pusztító vandalizmusnak, vessék meg az alapját a magyarországi műemlékek lajstromozásának s ebben működjenek közre a tudós társaság szerveivel.¹ Az Akadémia e felhívása csak a szatmári békéig (1711) épült emlékeket tartotta összeirandónak és megóvandónak; ebben a barokkellenes állásfoglalásban a stílusnak még eleven közelsége játszott szerepet. A kitört forradalm és a szabadságharc természetesen háttérbe szorította a műemlékvédelem ügyét, bár Kossuth maga gondoskodott róla, hogy a sáncok ásásakor előkerült régészeti becsú tárgyak a Nemzeti Múzeumba szolgáltatassanak be. A szabadságharc leverése után a magyarországi műemlékek ügyét az 1850. dec. 31-i rendelet értelmében a bécsi Centralkomissionra bízták; ezzel párhuzamosan azonban az Akadémia is megalakította 1850-ben az Archaeológiai Bizottmányt, amely igyekezett lépést tartani a bécsi bizottság intézkedéseivel. A Centralkomission illetékessége Magyarországra vonatkozólag az 1860-i októberi diplomával megszűnt ugyan, de az Akadémiával még sokáig tárgyalták a gyakorlati intézkedések kérdését. A tudós társaság főleg kiadványaival (*Archaeológiai Közlemények*,

¹ Ezeket, valamint az alant következő adatokat *Forster Gyula báró* nagy tanulmányából vesszük: A műemlékek védelme a magyar kormány visszaállítására óta, 1867—1902. *Magyarország műemlékei*, I. köt. (Bp. 1905.) 3—59. 11.

Arch. Értesítő) tett nagy szolgálatokat a műemlékek ismertetése ügyének; kivált *Henszlmann Imre*, a magyar műtörténet nagy úttörője s *Ipolyi Arnold* püspök szerzett ekörül nagy érdemeket. Végre, 1872-ben vette át az állam a műemlékek gondozását, midőn *Pauler Tivadar* kultuszminiszter április 4-én megalakította a „hazai műemlékek ideiglenes bizottságát” (első elnöke *Szalay Ágoston* lett, majd 1877-ben *Zichy Jenő* gróf). A törvényhozás *Trefort* kezdeményezésére tett döntő lépéseket 1881-ben, midőn a műemlékek oltalmát biztosító, „a műemlékek fentartásáról” szóló törvényt megszavaztatta s május 28-án kihirdette. Ez az 1881: XXXIX. t. c. szervezte meg a Műemlékek Országos Bizottságát (MOB). Hosszú évtizedeken át *Forster Gyula* báró volt az elnöke, előadói között volt *Henszlmann* és *Czobor*. Mai napig is e törvény védelme alatt állanak a magyarországi műemlékek.

AZ 1881: XXXIX. t. c. VÉDELME ALÁ kerültek Erdély műemlékei is². Ettől az időtől kezdve a magyar állam s az összes, e tárgyakban érdekelt szervek: az Akadémia, az egyházak, az egyetem rendkívül széleskörű s beható tevékenységet fejtett ki a világháború végéig eltelt négy decennium alatt is a műemlékek ügyében. Az ismertetések ügyét továbbra is az Akadémia karolta fel kiadványaival (Arch. Közlemények, Arch. Értesítő, Monumenta Hungariae Archaeologica). Az emlékeket (a törvény értelmezésében „a földben vagy a föld színén levő minden olyan építmény és tartozéka, amely történeti vagy műveszi érték becsével bír”) a MOB vette védelmébe és felügyelete alá. Az ingó műemlékeket mai napig sem védi a törvény Magyarországon; az erre vonatkozó sok tárgyalás és kezdeményezés mindig elakadt valahol.³ A MOB működési szabályzatát 1902-ben adta ki *Wlassics* miniszter s ez részletesen kifejti a bizottság feladatait, amelyek három fő irányban oszlanak meg: 1. a műemlékek összeírása, felvételezése, 2. a műemlékek fenntartása és karbahozatala, 3. a tudományos ismertetés révén a műemlékek iránti érdeklődés felkeltése és ébrentartása. Ez a három főtevékenység különben minden elképzelhető műemlékügyi tevékenység sajátja s az összes művelt nemzetek ily módon szabályozzák műemlékvédelmi tevékenységüket.

Lássuk most, mit alkotott a MOB 1881-től 1918-ig, amely bennünket Erdély szempontjából is érdekel. Mielőtt azonban ezt a tevékenységet bármely szempontból is mérlegre akarnók tenni, emlékeztetnünk kell azokra a nehézségekre, amelyekkel vala-

² A törvény teljes szövegét l.: *Forster Gyula báró*: A műemlékek védelme a magyar és külföldi törvényhozásban. II. kiad. Bp., Hornyánszky, 1906. 206—212. l.

³ Az ingó műemlékeket *Trefort* azért nem vette be az 1881: XXXIX. t. c.-be, mert külön törvénnyel akarta ezt a kérdést szabályozni, a talált tárgyak ügyének bonyodalmas jogi instrukcióival összhangban. Bár évtizedekig folytak az erre vonatkozó miniszterközi tárgyalások, ankétok, s készültek a törvénytervezetek, az ügy mégsem valósult meg (v. ö.: *Forster*, A műemlékek védelme stb. I—189. l.).

mennyi művelt nemzetnek meg kellett küzdenie a műemlékvédelem ügyében. Minden állam műemléktörvénye elrendeli a műemlékek szakszerű összeírását, fenntartását, szigorú szankciókkal tiltja el lerombolásukat, s kötelezővé teszi a műemléknek nyilvánított épületek fenntartását (magyar törvény, I. fejr. 4. §.). Am a műemlékek, mint ingatlanok, legnagyobb része nem az állam, hanem magánosok, legjobb esetben az egyházak tulajdona, s így az államnak a műemlékvédelem címén mélyen bele kell nyulnia a magántulajdon elvébe. Mi történjék abban az esetben, ha a tulajdonos az emléket nem akarja fenntartani, nincs rá pénze vagy újat akar építeni helyette? Ebben az esetben a műemléktörvények Európaszerte elrendelik, hogy a műemlékeknek nyilvánított épületek törvényes úton kisajátíthatók. E kisajátítás lehetőségeivel s a követendő eljárással foglalkozik az 1881 : XXXIX. t. c. I fejr. 5—9. §-a és a II. fejr. 10—14. §-a. De honnan vegyék az államok azt az óriási összeget, amely valamennyi fenntartandó, de tulajdonosa által fenntartani nem bírt műemlék kisajátításához szükséges? Ez a probléma: a fenntartásokra, restaurálásokra s általában a kisajátításra szánt alapok előteremtése tette illuzióriussá még nagy és gazdag nemzeteknél is a műemlékvédelem eszményi elrendeződését. A pénz előteremtése iránti küzdelem vörös fonálként húzódik végig a MOB egész történetén is. Az állami költségvetésekbe évről-évre felvett összeg a legtöbb esetben alig futotta a bizottság személyi és dologi kiadásainak fedezésére, az emlékek lerajzolására, felvételezésére s a szakértő építészek helyszíni kiszállásainak költségeire.⁴ A törvény 6. §-a ugyan külön műemléki alapot rendelt a fenntartás céljaira, de ez sokáig papíron maradt s csak 1886-ban valósult meg egy nagyszabású sorsjáték akciójából; ám ez is rövidesen kimerült. S hogy a magyar állam mégis oly jelentős és kiterjedt műemlékvédelmi tevékenységet fejtett ki 1918-ig, ez legfőképpen a katolikus vallásalap felhasználhatóságának volt köszönhető. Különben 1873-tól 1901-évéig (ebből az időből adataink vannak) 1.087.499 korona 33 fillért fordított a MOB céljai megvalósítására, de ennek nagyobb része, kb. 800.000 korona a felvételekre s a helyszíni kiszállások költségeire fordult. Visegrád, Zólyom várát, Lébényt, Zsámbékot, a pozsonyi ferences templomot, a váradi ásatásokat, stb. a MOB saját költségvetéséből fedezte; a vallásalapból sikerült a budavári koronázó templom, Bártfa, Csütörtökhely, Jak stb. restaurálása. Egyházak, városok, s magánosok is nagy érdemeket szereztek (Pannonhalma, Garamszentbenedek, Nagybánya, Bajmóc). Erdélyszerte is nagy lendületet vett a restaurálás (Vajdahunyad, Brassó, Nagyszeben); a legutóbbi nagyszabású vállalkozás a gyulafehérvári székesegyháznak Möller István vezette helyreállítása volt, amely azonban a világháború kitörésekor félbeszakadt. A nagy háború, mint annyi mindent, a MOB tevékenységét is megakasztotta, s így az erdélyi műemlékek jobbadán az 1914 év alatti ál-

⁴ L. Forster-nek az 1. jegyzetben id. művét.

lapotokban érték meg a főhatalom változásának idejét; hozzátehetjük, a körülményekhez képest elég jó karban.

Különösen érdekel bennünket mindaz, mit a MOB a műemlékek összeírása ügyében 1918-ig tenni tudott. Az Akadémia kezdeményezte összeírást *Ipolyi Arnold* karolta fel s *Hampel* akarta folytatni régészeti repertóriumában. Az első összeíró ívek 1872-ben készültek el s mintegy 853 emléket soroltak fel. A második összeírást *Henszlmann* készítette el s a műemlékeket becsük szempontjából is osztályozta (ez persze elavult kísérlet); összesen 570 emléket sorol fel. E lajstrom „Honi műemlékeink hivatalos osztályozása” címen jelent meg az *Archaeológiai Értesítő* 1885/6/7/8. évi köteteiben. E hézagos kísérletet váltotta fel a MOB nagy díszkiadványának, a „Magyarország Műemlékei”-nek hatalmas második kötete, amely 1906-ban jelent meg; *Gerecze Péter*, bizottsági tag szerkesztette ezt a ma is imponáló művet, amely topográfiai rendben mintegy 4000 emléket jegyez fel a régi Magyarország műemlékeiből s kimerítő bibliográfiájukat is adja.⁵ Ez a *Gerecze* féle topográfia, mint minden nagy összeírás, az idők folyamán elavult. Tévedéseit, ismétléseit, hiányait, stiláris meghatározásainak bizonytalanságát bőven volt alkalma bírálóinak észrevenni az elmúlt 33 év alatt; bibliográfiai adatait is pótolni kellene. Új műemlékregiszter azonban, a *Gerecze* folytatásaként, nyomtatásban nem jelent meg. Bírálni könnyű, alkotni nehéz; jobbat adni azóta sem sikerült.

IGY ÉRTE ERDÉLYT a háború előtti idők magyar műemlékpolitikájában s barokk-ellenes műemlékszemléletében a főhatalom változásának ideje. Azt hisszük, fölösleges huzamosabban részleteznünk, hogy ezek az évek mindenre inkább alkalmasak voltak, hogysem a romániai magyarság műemlékeinek ügyével törődhessék. A megnagyobbodott Románia azonban az új állami berendezkedés sokirányú feladatai között sem felejtkezett meg Erdély műemlékeinek ügyéről és sietett nemzetpolitikájával összhangba hozni.

Románia azon államok közé tartozik, ahol a műemlékek ügyét aránylag már korán rendezték törvényhozásilag.⁶ Az egyik törvényt 1892 november 27-én szentesítette I. Károly király (*Take Jonescu* ellenjegyezte, mint kultuszminiszter) s ez 3658. számmal a nyilvános emlékek fenntartásáról és helyreállításáról szól. Ugyanezen a napon szentesítette a király a 3657. sz. törvényt, amely az emlékek és régészeti tárgyak felédezésének ügyével foglalkozik.⁷ E törvényhozási intézkedések a magyartól abban is különböznek, hogy az ingó műemlékek, a talált régé-

⁵ *Dr. Gerecze Péter*: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Magyarország Műemlékei, II. kötet. Bp. 1906.

⁶ V. ö. *Forster*: A műemlékek védelme, stb. 534–537. l., valamint: *Annuaire de législation étrangère*, 22-me année, 1893. Roumanie, 8.9–821. l. Mille *Sarmisa Bilcesco*, docteur en droit.

⁷ L mindkét törvény szövegét *Forster*, fentebb id., m., 633–657. l.

szeti tárgyak ügyét is felkarolják s erősen korlátozzák a tulajdonost, illetve a találót a tulajdonjog területén; a büntetőjogi szentesítések is igen szigorúak. A végrehajtást szabályozó, 1893 január 16-án kelt királyi dekrétumok a műemlékbizottság (*Comisiunea Monumentelor Publice* — a nyilvános emlékek bizottsága) teendőinek ügykörét és a régészeti leletek sorsát pontosan és részletesen szabályozták:⁸ ezek a tennivalók (leltározás, restaurálás, tanácsadás stb.) egyeznek az Európa többi államaiban hozott törvények intézkedéseivel. E törvényt követte az 1913 április 1-én szentesített törvény (*Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor istorice*),⁹ amely lényegében az előbbi törvény modernebb átszövegezése. De ezt a törvényt is hatályon kívül helyezte a jelenleg is érvényben lévő törvényrendelet, amely a történelmi emlékek megőrzéséről és helyreállításáról szól s amelyet 3229 számmal hirdettek ki 1919 július 28-án.¹⁰ E törvény szabályozza jelenleg a romániai ingatlan és ingó műemlékek védelmét. A rendelkezések újjáalakítják a történelmi emlékek bizottságát (*Comisiunea Monumentelor Istorice* = CMI); feladatává teszik, hogy vigyázzon a történelemelőtti, klasszikus, középkori és általános történelmi emlékekre, valamint a történelmi és művészeti értékkel bíró, ingó tárgyakra, még ha magántulajdonban vannak is; vigyázzon az ásatásokra, leltározza a régi emlékeket s a templomok kincseit, segítse elő a vidéki múzeumok létesítését s tudományosan ismertesse az emlékeket (2. §.). A bizottság határozata nyomán egyes ingatlanok műemlékeknek fognak nyilváníthatni (*clasare*) királyi dekrétum által (3. §.). Ezek nem idegeníthetők el, valamint az ingó emlékek sem, amelyekkel semmi sem történhetik a bizottság tudta nélkül (4—5. §.); ugyyszintén önbatalmulag nem restaurálhatók s nem tehetők tönkre (5. §.). *Addig is, míg az emlékek leltárát közzéteszik, ideiglenesen történelmi emlékeknek nyilváníthatnak az összes templomok és monostorok, összes kincseikkel egyetemben, ha 1834-ig épültek* (6. §.). Ha a tulajdonos nem akar alkalmazkodni a törvényhez, az emlék kisajátítható (7. §.). A 8—10. szakasz a bizottság szervezetét, a 11—14. szakasz a költségvetés és a műemléki alapok kezelését rendezi, az utolsó szakasz pedig szokás szerint a régi törvényeket hatálytalanítja.

A törvény 10. cikkulusa különösen fontos intézkedéseket hozott Erdély tekintetében. Ez a szakasz ugyanis lehetővé teszi a *regionális tagozatok* felállítását. Így alakult meg 1919-ben a CMI erdélyi tagozata (*Secțiunea pentru Transilvania și ținuturile mărginoase*), amelynek elnökéül az 1919 augusztus 12-én kelt 3450. sz. rendelet *Lapedatu* Sándor kolozsvári egyetemi tanárt, a későbbi többszöri kultuszminisztert, a CMI tagját nevezte ki. Az ő javaslatára nevezte ki az 1921 március 8-án kelt 759. sz. királyi ren-

⁸ L. e. szabál. rendeletek szövegét u. o., 664—676. l.

⁹ Decr. No. 3326. *Mon. Oficial*, No. 21 d. n. 28 Aprilie 1913

¹⁰ *Mon. Oficial*, No. 82 din 29 Iulie 1919. L. még: Ministerul Justiției, *Colectiune de legi și regulamente* etc. Vol. III. Ed. oficială. București, Impr. Stat. 1920 pp. 275—280.

delet az erdélyi szakosztály többi tagjait is; az első ülést 1921 április 1-én tartották.¹¹ A CMI ettől az időtől kezdve az erdélyi műemlékek ügyének intézését csaknem kizárólag a tagozatra bízta; ha a központi bizottság jelentéseiben s kiadványaiban lapozunk s Ghica-Budești jelentéseit olvassuk, jóformán sohasem találkozunk erdélyi vonatkozású intézkedéssel,¹² bár természetes, hogy az erdélyi tagozat működésének irányelveit a központi bizottság állapította meg. Az erdélyi bizottság működéséről hű képet nyújtanak saját jelentései, amelyek bennünket különösen érdekelnek.¹³

Minden lehető műemlékbizottságnak legelső feladata, hogy részletesen számbavegye azokat az emlékeket, amelyek fölött felügyeletet gyakorol. Az erdélyi bizottság, a továbbiakban röviden mint CMI itt idézzük, is legelsőbben ebben az ügyben foglalt elvi állást. A népvándorlaskorbéli és a klasszikus emlékekre *Iulian Marțian* bizottsági tag régészeti repertóriumát vette irányadónak;¹⁴ a magyar emlékekre vonatkozólag a Gerecze-topográfiát fogadta el alapul s a szász emlékek és ingó műkincsek lajstromát *Csaki Mihály* a Bruckenthal-múzeum azóta elhunyt öre készítette el német alapossággal, amelyet a bizottság 1923-ban ki is adott.¹⁵ Új, de nemzeti szempontból a legfontosabb feladat előtt állott a bizottság, midőn a román nép történeti és művészeti emlékeit akarta leltározni. Evégből az egyházi schematizmusok feldolgozása mellett a helyszíni felvételeket tartotta fontosnak, valamint elhatározta, hogy kérdőíveket küld szét a román püspökségekhez.¹⁶ A nagy lendülettel megindult leltározás azonban — úgy látszik — csakhamar elakadt s ezen nem is csodálkozhatunk, a dolog természetéből folyó rendkívüli nehézségek miatt. Csaki szász műemlékleltára sajtó alá került s a sűrűn kinevezett vidéki levelező tagok bevonásával igyekeztek a további munkát szélesebb

¹¹ L. ez adatokat: Comisiunea Monumentelor Istorice, Secțiunea pentru Transilvania și ținuturile mărginoase. Raport cu privire la lucrările din primul an de funcționare (1921—22). Intocmit și publicat de *Alex. Lapdatu*. Cluj, 1922. A bizottság első tagjai voltak: *Csaki Mihály*, a Brukenenthal-Múzeum öre (meghalt), *Dăianu Ilie* esperes, *Iulian Marțian* archeológus (meghalt), *Roska Márton* (jelenleg a debreceni egyetem professzora) és *Teodorescu* professzor. Később nevezték ki taggá és titkárrá *C. Daicovičiu* professzort.

¹² Így pl. I. *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*. 1933. Raport de act. pe anul 1930. 143. l.

¹³ A II. jegyzetben említettet követik: Raport cu privire la lucr. din al II. an de funcț. (1922—23), întocmit de *C. Daicovičiu*, Cluj, 1924. — Raport cu privire la lucr. din anul 1924, întocmit de *C. Daicovičiu*. Cluj, 1926. — Raport cu privire la lucr. din al. IV. an de funcț. 1925, întocmit de *S. Mihali*. Cluj, 1928. — Anuarul Com. Mon. Ist. Secț. pt. Trans. etc. 1926—28. Cluj, 1929. — Anuarul pe 1929. Cluj, 1930. — Anuarul pe 1930—31. Cluj, 1932. stb.

¹⁴ *Iulian Marțian*: Repertoriu arheologic pentru Ardeal, II. ed. Bistrița, 1920.

¹⁵ *M. Csaki*: Inventarul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești. Cluj, 1923.

¹⁶ L. a II. jegyzetet.

alapon megszervezni. Végül is, 1924-ben, a bizottság arra az álláspontra jutott, hogy a Gerecze-féle topográfia Erdélyre vonatkozó részének osztályozását kéri a minisztertől.¹⁷ Hogy e kérést teljesítették-e, arról a jelentések hallgatnak; legjobb tudomásunk szerint azonban a műemlékké nyilvánított alkotások lajstroma hivatalos formában eddig még nem jelent meg. Így az erdélyi bizottság mai napig is erre a pótolhatatlan műre, a Gerecze topográfiaira támaszkodik, bár évről-évre pótlásképpen több román templomot, főleg a fából építetteket, nyilvánítottak műemléknek. Az egyes évi jelentések csaknem refrénszerűen azzal kezdődnek, hogy mily hosszadalmas munka ez a leltározás s mennyi időt igényel. Így a bizottság eredményes tevékenységének súlypontja az ásatásokra és a restaurálásokra tevődött át.

E helyütt fölöslegesnek látjuk részletezni a CMI két évtizedes munkásságának minden állomását. Természetesnek látjuk, hogy a bizottság főleg a római kor emlékeinek napfényrehozatalával s a román egyházi emlékek karbantartásával törekedett céljai elérésére. Évről-évre mind nagyobb nyomatékkel lépett előtérbe a román fatemplomok megőrzésének és fenntartásának ügye s ezt a serényen fejlődő román művészettörténeti kutatás is előnyben részesítette. Jól ismert dolog, hogy a műemlékbizottságok tevékenységét közvetve mindenhol az illető nemzet vezető tudósai, a régészek és a műtörténészek irányítják s rajtuk keresztül az egyetemes és nemzeti tudományos áramlatok éreztetik hatásukat. Ez történt Erdélyben is. A CMI eleinte — nyilván az akkor még élő Csaki hatása alatt — a százok ügyét is melegen pártfogolta; sok evangélikus templomot is gondjába vett, de a száz műemlékek egyébként kitűnő állapota s a száz egyházi közületek éber gondoskodása a CMI ezirányú feladatait igen megkönnyítette. Amellett a CMI esetenként, nem hanyagolta el a magyar és magyar vonatkozású emlékek ügyének felkarolását sem. Az első években különös gonddal fejezte be Vajdahunyad várának restaurálását; gondot viselt a fogarasi várra; 1922-ben közbenjárt, hogy a gyulafehérvári püspökség ne rombolja le a tulajdonában lévő alvinci Martinuzzi-kastélyt, mivel Aaron, Moldova vajdája itt volt bezárva, itt is halt meg s így román történelmi emlék. 1925-ben 12 000 lejt adott a menyői ref. templom, 6500 lejt a zilahi ref. templom s 10 000 lejt az alvinci ref. templom restaurálására. A CMI járt közben a kormánynál, hogy az erdélyi kat. püspökség segélyt kapjon a gyulafehérvári katedrális restaurálására s ugyancsak a CMI közbenjárására figyelmeztette az erdélyi ref. egyházkerület igazgatótanácsa körrendeletben a lelkészeket a műemléktörvény 6. §-ára, hogy minden 1834-ig épült templom és berendezése műemléknek nyilvánított s csorbíthatatlanul fenntartandó.¹⁸

Ezek azok az adatok, amelyeket a bizottság évi jelentéseiből, majd a terjedelmes tudományos értekezéseket közlő évkönyv-

¹⁷ L. az 1924 évi jelentést.

¹⁸ L. az id. jelentéseket.

vekből biböngészhetünk. Mindez a magyar ügy szempontjából, tekintve az erdélyi magyar műemlékek nagy számát, művészeti jelentőségét s egyre romló állapotát, bizony édeskevés. De ha az ügyet elfogulatlanul igyekezünk szemügyre venni, akkor mégsem lehet az okok szövevényes láncolatából kiemelni s mindezért felelőssé tenni a CMI erdélyi tagozatát. Ha figyelmesen elolvassuk *Dalcoviciu* professzornak, a CMI titkárának 1931. évi visszapillantását a bizottság tízéves évfordulója alkalmával,¹⁹ ezekből az őszinte sorokból világosan láthatjuk a való helyzetet. A professor nyíltan megmondja, hogy bár a magyar műemlékbizottság, amelynek ők e területen nyomdokába léptek, jó munkát végzett, mégis — felfogása szerint — igen kevés figyelmet fordított a román történeti és művészeti emlékek túlnyomó többségére. Épp ezért a CMI főgondja a római régészeti emlékek istápolása mellett a román egyházi emlékek s a fatemplomok ügyének rendezése, de e célnak is alig tudott eleget tenni a rendelkezésre álló, „alig elégséges” költségvetéshez képest.²⁰ Elhíhetjük, hogy a tervbevevett restaurálások, fényképezések, helyszíni kiszállások is mekkora összeget emésztettek fel. Hiszen minden műemlékbizottság voltaképpen Danaidák hordója, amelynek bizony sohasem elég az általi javadalmazásból kapott pénz. S a harmincas évektől kezdve a CMI helyzete az általánosan elharapódzott gazdasági válság közepette igen megnehezedett. Minden idők és nemzetek pénzügyminiszterei a fekete napokban mindjárt a kultusztárcához nyúlnak a piros ceruzával s legelőbb mindig a műemlékvédelem tételein akad meg a szemük; — ez a csodálatos egyetértés a nemzetek jövőbeli együttműködésének, Morus Tamás Utópiája megvalósulásának szinte egyetlen biztató jele . . .

Az erdélyi hivatalos bizottságnak még arra sem jutott elég pénze, hogy a román templomok körül kifejtendő tevékenységének eleget tegyen; s hogy remélhette volna a magyarság, hogy a CMI a magyar templomokról és kastélyokról gondoskodik s hogy szívügyévé váljék az erdélyi városok régi magyar palotái átalakításának megakadályozása? Az elmúlt évtizedek folyamán bizony azért nem egy ízben invokálták a bizottságot, mikor egyes magyar történelmi emlékeket, szobrokat eltávolítottak. Ezeknek a ténykedéseknek egyrésze nem történt a hivatalos szervek tudta nélkül, hiszen *Lapedatu* professor is említést tesz a többször idézett 1922. évi jelentésben, hogy a román nemzeti érzülettel össze nem egyeztethető emlékeket egy külön múzeumba kell elhelyezni, a nem kívánatos emlékek múzeumába (*Muzeu special al monumentelor indezirabile*)²¹ E cél ugyan nem valósult meg, de egyes közigazgatási szervek túlbuzgósága s helytelenül értelmezett nemzeti érzülete nem egy ilyen esetet jegyzett fel Erdély annaleseibe. *A román állam maga azonban az egyes kirívó esetekkel sohasem azo-*

¹⁹ Anuarul Com. Mon. Ist. Sect. pt. Trans. pe 1930—31.

²⁰ *L. u. itt.*

²¹ *Lapedatu* megjegyzi, hogy e múzeum megvalósulásáig ott kell a lebon-
tott emlékeket megőrizni, ahol éppen alkalom nyílik erre.

nosította magát; sőt, minden lehető alkalommal, a nemzetközi fórumok előtt is hivatalosan s erélyesen tiltakozott a műemlékrombolás vádjá ellen. Azt meg éppen senki sem állította, hogy a CMI valaha is lebontatni rendelt volna valamely magyar művészeti emléket. A bizottság legfeljebb passzív maradt, nem avatkozott bele e kényes ügyekbe, egyszerűen közönyös volt. De ha az ellenkezőjét tette volna is, ez sem vezetett volna magyar szempontból mindig megnyugtató eredményre. Ne felejtjük el, hogy mindmáig nem jelent meg a műemlékek hivatalos osztályozása s így az 1834-ig épült templomokon kívül a kastélyok, várak, városi házak vagy éppen az ingó műemlékek ezidőszerint semmiféle hivatalos védelem alatt nincsenek; a Gerecze-topográfiát még nem nyilvánították hivatalos lajstromnak. Mi magyar műemlékeknek — az Erdélyben kialakult, magyar s román szemszögből egyező közfelfogás szerint — 1. a magyar egyházak tulajdonában lévő ingatlanokat és tartozékaikat, 2. azokat a kastélyokat, várakat, udvarházakat, városi és falusi házakat tekintjük, amelyek magyar tulajdonban vannak vagy voltak és magyar vonatkozásuk van, s végül 3. az egyéb ingó, magyar vonatkozású műemlékeket. Mind ebből világos, hogy *elsősorban a tulajdonosnak kell a műemlékrombolástól tartózkodnia s a tulajdonában lévő emléket fenntartania*. Ha nem teszi s a CMI talán ebben az irányban közbe akar lépni azzal, hogy az ingatlan műemléknek nyilváníttatja s kimondja a fenntartási kötelezettséget, a tulajdonos joggal kérheti a törvény alapján a kisajátítást, ha neki, magának nincs elég anyagi ereje a fenntartásra, vagy azt egyszerűen nem akarja. Már most kérdjük: gondolhat-e arra magyar, hogy a román államnak avégből legyenek terjedelmes alapjai, hogy magyar műemlékeket vásároljon meg s hogy azokat, mint magyar történelmi emlékeket, fenntartsa?... S magyar érdek e, hogy az állam ezeket a műemlékeket kisajátítsa?

KÖZBEN PEDIG ÁLL A KÉP: pusztuló műemlékek, beomlófélben levő mennyezetek, lepálló falfestmények, roskadt szobrok, düledező kuriák, kallódó sírkövek, elkotyavetyélt családi arcképek és régi ötvösmunkák — ezzel szemben az időnként, szalmaláng módjára ellobbanó kultúregyleti mozgalmak s litterátus lelkek siránkozása a vasárnapi mellékletekben. A magyar egyházaknak, püspökségeknek, mindegyiknek megvan ugyan a maga műemlékbizottsága, de közülök azok is, amelyek nemcsak névleg működnek, a másirányu, hitéleti és iskoláztatási ügyekre fordított összegek miatt rendszeres és tervszerű emlékre Restaurálásokra nem gondolhatnak. A fiatalabb lelkészemzedék sem rendelkezik elég történelmi és művészettörténelmi érzékkel vagy iskolázottsággal, hiányoznak a szakemberek, a szakavatott és műértő, román honos magyar restaurátorok; amellet a műemlékekkel való törődés az egyházak életében jóformán *nobile officium*, művészetbarát főpapok, egyházgondnokok, presbiterek mellékes időtöltése. E sorok írójának nem egyszer volt alkalma irányadó egyházi tényezőktől adatokat hallania a műemlékvédelem szervezetlenségéről s min-

den jószándéknak a szűkölködés, a közöny és a hozzánemértés hármasszikiálalán való hajótöréséről. Ami pedig a kastélyokat, udvarházakat illeti, nem egy esetet tudunk, amikor a magyar történelmi osztályok tagjai saját tulajdonukban lévő és saját családjuk régiségét hirdető emlékeket bontottak le; bár jól tudjuk, hogy ezeket az ingatlanokat az alaposan megfogyatkozott földbirtok jövedelméből fenntartani nem könnyű feladat. S végre, a nagy magyar közművelődési egyesületek az okok egész szövevénye miatt nem tudtak eredményt elérni a műemlékvédelem tekintetében.

MI TEHÁT A TEENDŐ? Mit lehet tenni, hogy az erdélyi magyar műemlékek ügye rendeztessék s ebben az irányban oly szervezett tevékenység indulhasson meg, amely műemlékeink fenntartását biztosítja?

Mivel minden lehetséges műemlékügyi tevékenység alfája egy ezzel foglalkozó egységes szerv létrehozatala, így a *legelső előfeltétel egy erdélyi magyar műemlékbizottság megalakítása*. Erre minden törvényes jogalap és lehetőség megvan. Eddig is jogosan működő két nagy közművelődési egyesületünk, az Erdélyi Múzeum-Egyesület s az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület bármelyike alkalmas volna arra, hogy kebelükben műemlékbizottság alakuljon. A Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának éppen úgy joga és lehetősége van tagjai sorából ily bizottságot kiküldeni, mint ahogyan az EMKE törvényesen jóváhagyott alapszabályainak pontjai között is szerepel a műemlékvédelem joga és kötelezettsége. E két lehetőség mellett azonban kínálkozik a Magyar Népközösség keretében való megalakulás gondolata is. Végre is a Népközösség az a legújabbban életrekeelt szerv, amely a magyarság valamennyi közművelődési kérdésének megoldására hivatott, s a műemlékbizottság alakításának gondolatát éppen a Népközösség megalakulása hozta előtérbe. Az EMMB megalakulásának így forma szerint semmi akadálya nincsen; a magyarság hivatott vezetőinek feladata, hogy a megalakulás formáságai felett döntsenek s állásfoglalásukat a kormányzattal egyetértésben állapítsák meg.²²

Hogy azonban az EMMB ne maradjon pusztá bizottságkiküldési mozzanat (régí szólásmondás, hogy minden ügy elsőlyesztésére egy bizottság kiküldése a legalkalmasabb), elsősorban az szükséges, hogy: 1. beleillesszkedhessék a hivatalos műemlék-

²² A bizottság szervezete az Európa-szerte gyakorlatban levő minták után igazodna, a helyi lehetőségek szem előtt tartásával. Tagjai lennének a magyar egyházak képviselői s a két nagy kultúregyesület, az EME és az EMKE reprezentánsai. Rajtuk kívül a műemlékügyek szakértői, hivatott tudósok, művészek, építészek, Elnöke mellett választana helyettes elnököt is, tisztviselői lennének: az előadó, a titkár és egy építész-restaurátor.

politika elgondolásaiba, 2. megvalósítható gyakorlati munkatervet dolgozzon ki.

A Comisiunea Monumentelor Istorice és az Erdélyi Magyar Műemlék-Bizottság végeredményben közös eszményt követ: a műemlékek összeírását s ezeknek az enyészettől való megóvását és helyreállítását akarja mindenik. A CMI hivatalos végrehajtó szerve Európa egyik legjobban megszerkesztett műemléktörvényének, mely az ingatlan és az ingó műemlékeket egyaránt hathatós pártfogása alá veszi; ezeket a törvényes intézkedéseket azonban nem terjesztették ki elég hatályossággal a magyar vonatkozású műemlékekre is. A CMI ezt hivatalosan azzal magyarázza, hogy az anyagi lehetőségek még a román emlékek kellő istápolására sem voltak elegendők. Nos, a magyar bizottság éppen ezt a hiányosságot volna hivatva betölteni. *A két bizottság együttműködésének közjogi megalapozása természetesen az arra hivatott tényezők feladata s ennek körvonalozására nem vállalkozhatunk.*

A magyar bizottság önálló tevékenységének legelső program-pontja: számbavenni és leltározni a műemlékeket, amelyeket magáéinak tekint s amelyekkel foglalkozni akar. Össze kell tehát írni a magyar emlékeket; fényképeiket, adataikat egybe kell gyűjteni, valamint a könyvészeti utalásokat és történeti forrásokat is fel kell jegyezni és rendszerezni.

Ez az összeírási tevékenység persze épp oly nagy feladat, mint bárhol másutt a földtekén s nehézségei is azonosak. Az első segítő gondolat az egyházak révén szétküldendő összeíró ívek megindítása volna, melyek bizonyos mértékben megkönnyítenék a tudományos adatgyűjtést. De ebben a tekintetben — a multak tapasztalatai alapján — szkeptikusok vagyunk.

Ezt az összeírást, — amely az EMMB alappvető tevékenysége s egyben tudományos cél — csak hivatott szakemberek, a bizottság leendő tisztviselői s egyes vidéki segítőtársaik végezhetnék eredményesen. AZ EMMB-nek is a Gerecze-topográfia alapján kell elindulnia, hogy ezt a jelenlegi s a való helyzethez illően kijavíthassa és kiegészíthesse. Az egyházak útján szétküldött kérdőívek hegyűjtése sem ártana ugyan (felhívná az egyházi szervek figyelmét az ügy nagy fontosságára), de az egyetlen valóban célravezető út volna, ha a bizottság kiküldöttjei, két-három szakember nyaranta bejárná egész Erdélyt megyénként s a szükséges adatgyűjtést elvégezné. Jól tudjuk, hogy ez így leírva egyszerű, de keresztül is vinni rengeteg fáradozást, odaadást s nem jelentéktelen anyagi áldozatot is kívánna. *De ezt a munkát egyszer már el kell kezdeni, mégpedig minél hamarabb, míg az emlékek állnak, helyükön vannak s a fényképező lencse még épen elérheti és megörökítheti őket.*

A másik, az előbbivel párhuzamos, sőt azt meg is előző EMMB-tevékenység volna: minden lehető módon megakadályozni, hogy ezeket a műemlékeket illetéktelen kezek megrongálják, lebontsák vagy rajtok bárminő változtatást eszközöljenek. Az egyházaknak a legszigorubb körrendeletekben kellene felszólítaniok

a lelkészkedő papságot, hogy a templomokon vagy azok berendezésén semmiféle önhatalmu változtatást az egyházi műemlékbizottságok tudta és beleegyezése nélkül ne eszközöljenek. Az egyházi bizottságok az ilyen irányu bejelentéseket és kéréseket véleményezés végett, lehetőleg az esetleges tervekkel együtt áttennék az EMMB-hez, az szakembereinek, illetve kiküldötteinek meghallgatása után közölné állásfoglalását az egyházi főhatóságokkal, az egyházak aztán ebben az értelemben intézkednének s az esetleges restaurálást vagy annak ellenőrzését az EMMB-re bíznák.

A magyar bizottság így legfőbb véleményező és tanácsadó szervvé válhatna minden magyar építésügyben. De nemcsak a műemlékrestaurálások ügyében volna irányadó, hanem az új építések stílusbeli zürzavarában is rendet teremthetne. Gondoskodna arról, hogy a régi erdélyi építőművészet hagyományai mintegy átlényegüljenek a modern erdélyi egyházi építészetben is s így a multakon őrködve s azt behatóan tanulmányozva elősegítené az új magyar építések egységes szellemének kialakulását is. Magától értetődik, hogy ezt a feladatát a legmesszebbmenő körülményekkel végezné, hiszen az élő művészet irányítása bár méltó, s magasrendű, de végtelen óvatosságot igénylő feladat. Az „irányított művészet” csak ritka esetben jó művészet is.

Kétségtelenül nehezebb volna a bizottság helyzete a magyar műemlékek másik két csoportja: a magánosok kezében levő emlékek, valamint az ingó műtárgyak dolgában. Itt már nem rendelkezhet az egyházak szervezetével s csak a felvilágosítás, rábeszélés és meggyőzés erejével kell hatnia, valóságos nemzetnevelő küldetést teljesítenie. *Az iskolák, az egyház, a sajtó, a társadalmi élet minden rendelkezésre álló eszközével kellene felhívnia mindazok figyelmét, akik oly szerencsések, hogy egy magyar műemlék birtokosának mondhatják magukat, hogy ezeket az emlékeket becsüljék meg, tartsák jó karban, önkéntes változtatásokat ne eszközöljenek rajta s természetesen jó szolgálatait fel is ajánlaná a bizottság, ha a tulajdonos az emléket restaurálni akarná.*

Hasonló, bár még nehezebb a helyzet az ingó műemlékeknel. Itt a magyar bizottság szerepe már igen korlátozott lenne, gondoskodását azonban egy igen fontos emlékcsoportra kiterjeszhetné. Az erdélyi kastélyokban, udvarházakban, városi lakásokban rengeteg *családi arckép* (olaj- és vízfestmény, rézkarc, kőrajz, kézirajz) van felhalmozva, amelyek kegyeleti értékükön túl is rendkívül nagyértékű művészet, nemzetség, család- és viselettörténeti jelentőségűek. A bizottságnak propagálnia kellene, hogy tulajdonosaik e képeket becsüljék meg, ne kótyavetyélgék el, pusztulni semmiképpen ne hagyják s végső esetben ajándékozzák az Erdélyi Múzeumnak, vagy helyezték letétbe gyűjteményeiben. A bizottság maga pedig igyekezne ezeknek a műveknek a fényképeit s adatait (méret, jelzet, színleírás, proveniencia, stb.) a modern történeti képkutatás irányelvei alapján összegyűjteni, hogy az erdélyi magyar mult arcképcsarnoka a maga teljességében összegyűjthető s egykor talán kiadható legyen. Kívánatos lenne termé-

szetesen hasonló szervezett intézkedés a régi családi iratok, oklevelek, sőt a nyomtatványok s kallódó könyvgyűjtemények ügyében; ez azonban már az Erdélyi Múzeum-Egyesület sajátos feladata.

A hivatalos állami bizottságokkal együttműködésben az EMMB lelkes s kitartó munkával nagy eredményeket érhetne el. A magyar mult ingatlan és ingó emlékeinek összeírása, fenntartása, karbahozatala s az új magyar művészeti élet irányítása volna ennek a tevékenységnek gyümölcse. A lehetőségek adva vannak, megvan a Népközösség szervezete, amely e cél elérésére hivatott s a vezetők feladata volna e bizottság működését elősegíteni.

DE MONTECUCOLI RAYMUND klasszikus mondását mi sem téveszthetjük szem elől. Ehhez is, az erdélyi magyar műemlékbizottság megvalósításához is pénz kell, pénz és pénz, mint az antik, vagy a totális hadviseléshez... A személyi és dologi kiadások hűvös rubrikái lehűtik a legszenvedélyesebb műemlékrajongó hevületét is. Itt is csak a reális gondolkodás segít. Nem álmodozhatunk a magyarság mai anyagi erői mellett valami káprázatos méretű költségvetésről. De amennyi az elinduláshoz s a legfontosabb teendők megvalósításához kellene, az mégsem teljesülhetetlen álmom. Annyit elköltének úgyis Erdélyben e célra, építésekre, tatarozásokra s egyébire. Egy szoba bére, az iroda költsége, két-három szakember fizetése s bizonyos szerény alap helyszíni kiszállásokra s fényképezésre: mindez nem emésztene fel oly összeget, amely a magyarság mai viszonyai között is, népközösségi, egyházi hozzájárulásból, kulturális egyesületeink támogatásából, valamint nagylelkű magánosok, a Bánffy Györgyök, Teleki Sámuelek, Kemény Józsefek, Mikó Imrék nyomdokaiba lépő férfiak áldozatkészségéből ne volna összehozható. Bármennyi is ez, még mindig összehasonlíthatatlanul kevesebb, mint az ügy értéke, amelynek szolgálatában állna. Ez az erdélyi magyar mult, a látható, köbefaragott, márványbavésett, vászonra s falrafestett, rézbekarcolt s papírra rajzolt erdélyi mult inkarnációjának megőrkítése s megmentése. S népnek, mely nem tiszteli multját, nincs jövője sem.

Dr. BIRÓ JÓZSEF